

Dr Veselin Vukotić

Spontana i(li) svjesna koordinacija

1. Problem:

Tranzicija je ponovo aktuelizovala pitanje uređenja ekonomskog i ukupnog društvenog života. Da li to uređenje treba da počiva na pravilima i njihovoj evoluciji ili unaprijed definisani cilj određuje organizaciju? Radi se o pitanju da li primat ima spontano nad svjesnim ili obrnuto, svjesna koordinacija nad spontanom poretkom.¹ Uostalom, to su filozofski suprostavljena stanovišta: između konstruktivista i evolucionista.²

Prenijeto na praksu tranzicije: to znači da li je potrebno uspostaviti pravila i stvoriti ambijent koji će podstaći spontane procese ili definisati ciljeve i prema njima svjesno organizovati prelaz. U prvom slučaju osnov tranzicije čini tržište, u drugom je to državna regulacija. Što izabrati?

2. Hipoteza

Efikasno rešavanje nagomilanih problema u periodu tranzicije moguće je ukoliko se stvori ambijent koji podstiče procese tržišnog preobražaja društva. Otvaranje ovih procesa je moguće ukoliko se uspostave jasna pravila koja vode poretku. Svaka činjenica ima svoje važenje i interpretaciju samo u kontekstu određenog poretka. Ako se taj poredak promijeni mijenja se i smisao činjenica, što znači da ne postoji neka njihova objektivna suština koja je direktno dostupna. U osnovi postoji spontani poredak, odnosno spontana koordinacija tržišta i svjesna koordinacija. U periodu tranzicije neophodno je da se stvore uslovi za nastajanje i funkcionisanje spontanog poretka, u čijoj je osnovi privatna svojina i istinska demokratija. Razumije se, u savremenim tehnološkim, ekonomskim, političkim i drugim strukturama, spontana koordinacija tržišta se evolutivno užljebljuje u te nove uslove.

3. Pojmovni okvir i njegove misaone implikacije

Za razumijevanje ideja ovog rada su posebno važni pojmovi: proces, prilagođavanje i samoregulacija.

Proces asocira na tok, kontinuitet, vremensku dimenziju. On označava dinamički aspekt stvarnosti. Suština procesa je vrijeme i on je »uhvatljiv« samo apstraktnim mišljenjem. Proces odražava stalnost promjena u nekoj strukturi. Proces je nevidljiv ali stalan. Proces je dinamičan. Suprotan je shvatanju koje stvarnost doživljava kao trenutne slike, momenta stanja, kao kontinuirani i postepeni prelaz iz jednog stanja u drugo. Proces ima

¹ Vidi: više radova F. Hajek, a posebno "The Road to Serfdom", London (1944)

² Rascjep ove dvije struje je nastupio pojavom racionalističke filozofije Rene Dekarta i empirijske škole Dejvida Hjuma.

»beskrajno malo uzroka...« (Bergson). To dalje znači, da je mišljenje zasnovano na logici procesa drugačije struktuirano od mišljenja koje funkcioniše na principu uzrok – posledica (»iskidano mišljenje«) tj. da je sadašnje stanje posledica nekog uzroka iz prošlog stanja. Ovakav prilaz implicira napuštanje determinizma (mehanizma uzrok – posledica) i oslanja na principe evolucije odnosno neodređenosti.

Prilagođavanje je pojam vezan za Darvinovu teoriju evolucije. Uticaj okoline vrši se posredno, pomažući u evolutivnoj borbi one predstavnike vrste koje je slučaj rođenja najbolje prilagodilo sredini. Kako ističe Bergson, »Darvinova ideja prilagođavanja koja se izvodi jednim automatskim uklanjanjem neprilagođenih jeste jedna ideja prosta i jasna«.³ Međutim, ovakvo shvatanje pojma prilagođavanja (kao uostalom i Darvinova teorija) ne zadovoljavaju današnje zahtjeve. Zapravo, po ovoj teoriji evolucija je kretanje prema stanju ekvilibrijuma, u kojem se organizmi sve savremenije prilagođavaju svojoj okolini. Prema novim shvatanjima ekonomija je upravo udaljavanje od ekvilibrijuma kroz stvaralaštvo i prilagođavanje, kroz koevoluciju organizma i okoline. Samoorganizacija je osnov evolucije a ne prirodni odabir. To dalje znači da se pojam »prilagođava« mora shvatiti kao zaštita sopstvenog interesa, kao razvoj koji počiva na informacijama i njihovoh razmjeni sa okolinom. »Kad sistem postane nestabilan uvijek postoje najmanje dvije moguće strukture u koje se može razviti. Što se sistem više udaljava od ekvilibrija bit će više mogućnosti. Nemoguće je predvideti koje će od ovih mogućnosti odabrati: ovdje postoji istinska sloboda izbora. Kako se sistem približava kritičnoj tački on sam »odlučuje« kojim će putem krenuti a ta će odluka odrediti njegovu evoluciju. Ovo pokazuje da je evolucija u svojoj osnovi otvorena i nedeterminisana. U njoj nema ni cilja, ni svrhe a ipak je prepoznatljiv obrazac razvoja.«⁴

Iz ovog proizilazi da evolucija nije rezultat spoljnih uzroka, odnosno da ne postoji upravljач evolucijom (prirodni odabir kako ističe Darwin), »prilagođavanje ne znači ponavljati već odgovarati« (Bergson). »Naglasak nije na pasivnom prilagođavanju onome što uslovi nude kao šuplje, već na aktivnosti, na sposobnosti da se odgovori sračunatim rešenjem na problem koji uslovi postave«. U tom odgovaranju na probleme ogleda se samoorganizacija.

Samoorganizacija je unutrašnja snaga pojedinca ili sistema. Sposobnost da se odgovori na izmijenjene uslove. Sposobnost da se iz jednog stanja prelazi u drugo stanje, po pravilu složenije. Pri tome prelaz iz jednog stanja u drugo je nepredvidljiv, jer sistem može izabrati između više alternativa – stepena slobode. Prema tome, samoorganizacija je sposobnost spontane promjene strukture. Samoorganizirajući sistemi su kompleksni (složeni, nijesu rezultat linearnog slijeda), sa njima je u vezi i pojam kaos (specijalni oblik kompleksnosti) i sinergija (efekat cjeline). Ovi sistemi odnosno forma njihovih oblika ima izraz disipativne (raspršujuće, maglaste) strukture. Misaona implikacija ovakvog shvatanja samoorganizacije jeste da su ovi sistemi dinamički, a u osnovi te dinamike jeste njihova otvorenost prema okolini i razmjena energije sa okolinom. Zatvoreni sistemi tu unutrašnju snagu nemaju kao ni razmjenu energije sa okruženjem, zato su i osuđeni na propast.

³ Arni Bergson: Stvaralačka evolucija, "Karijatide", Zagreb, str. 73.

⁴ F. Capra: Vrijeme preokreta, Zagreb, 1986., str. 334

4. Svjesna koordinacija (»Svjesni poredak«)

Da li je moguća svjesna koordinacija razvoja? Da li je, shodno nekom unapred definisanom cilju, moguće definisati i organizaciju i postupke da se on postigne? U pozitivnom odgovoru na ovo pitanje nastaje i filozofski pravac nazvan od strane Hajeka i Popera kao konstruktivizam... On se zasniva na principu cjelishodnosti, odnosno racionalnosti i polazi od Dekartovog shvatanja da je čovjek po prirodi dobar i racionalan, a da ga tradicija i ustanove čine drugačijim. On vjeruje u razum, u sposobnost da čovjek kroz Veliki Um svjesno i bez iznenađenja predviđa budućnost. Suština dekartovskog racionalizma se sastoji u tome da ako je suština čovjekove prirode racio (razum, svijest), onda shodno principu racionalnosti mogu da opstanu one institucije i one ustanove koje su rezultat svjesno postavljenih ciljeva. U ljudskoj prirodi je utkan jedan, po mišljenju racionalista, važan elemenat: to je nepogrešivost odnosno mogućnost saznavanja apsolutne istine. Zapravo, Dekart i Bekon ističu da je »poredak u svijetu samo jedan, apsolutno istinit, u izvjesnom smislu fiksiran i vječan.« »Tada ljudi, ukoliko je njihov duh očišćen od predrasuda i zabluda, saznanjem mogu doći do apsolutne izvjesnosti«. Implikacije ovog stava reljefno izražava sledeća Laplasova misao: »Neki um koji zna sve sile u prirodi u datom trenutku, kao i trenutne položaje svih stvari u svemiru, bio bi u stanju da u jednoj jedinoj formuli shvati kretanje i najvećih tijela kao i kretanje najlakših atoma u svijetu, pod pretpostavkom da je taj um dovoljno moćan da sve podatke podvrgne analizi; za njega ništa ne bi bilo neizvjesno, budućnost kao i prošlost bila bi pred njegovim očima«. ⁵ Odnosno »može da se zamisli saznanje prirode u jednoj tački gdje bi opšti proces svijeta bio predstavljen jednom jedinom matematičkom formulom, jednim ogromnim sistemom diferencijalnih jednačina, odakle bi se izvodila, za svaki momenat, položaj, pravac i brzina svakog atoma svijeta«. ⁶ Ovo učenje je u osnovi tzv. mehanicističkog pristupa proučavanja stvarnosti, o čemu se u ovom radu ne govori. ⁷ Ono što je ovom prilikom za nas važno jeste da se taj svjesni poredak postiže nekom silom van sistema (»egzogeno«). Taj rad je nečija svjesna odluka odnosno konstrukcija. Npr. plan koji donosi država. Program koji pokreće neka institucija. To je shvatanje da uvijek postoji tvorac, stvoritelj svega. Ovaj svjesni poredak se, kako navodi Lakićević, odlikuje sa tri osobine:

1. To je relativno jednostavan poredak, malog stepena složenosti;
2. To je konkretan poredak i može biti neposredno opisan;
3. To je poredak koji je konstruisan da bi ispunio određenu svrhu.

Ključna pretpostavka ovog poretka jeste da sve informacije o elementima sistema i njihovim odnosima moraju biti unaprijed poznate individui koja njima upravlja. Istina, u realnom životu uvijek postoje i ovakve organizacije. Npr. u vojsci. Ipak, složeniji sistemi ne mogu biti deterministički određeni. U njima uvijek postoji i elemenat slučajnosti (nešto o čemu se ne raspolaže informacijama), te se svjesni poredak narušava. Pravila u ovom poretku služe da se prije svega uspostavi efikasna koordinacija akcija pojedinaca sa

⁵ Citirano prema: Nevena Sesardić: Fizikalizam, Beograd, 1984, str. 117-118.

⁶ Prema: A. Bergson: Isto, str. 59

⁷ Upućujem čitaoca na djela Bergsona, Hajeka, Popera, kao i na studiju D. Lakićevića: Oglеди o ustanovama slobode, Nolit, Beograd, 1994.

unaprijed definisanim zajedničkim ciljem. Odnosno, ova pravila uniformišu sve jedinke. Nema raznolikosti, ili je ona veoma mala. Svakome je tačno unaprijed određena pozicija. A ta pravila uspostavlja i kontrolu njihove primjene vrši odgovarajući autoritet. Da bi to moglo on mora da ima i moć za izdavanje naredbi. Pri tome naredbe nijesu iste, univerzalne, već su adresirane na pojedine grupe ili jedinke, a zavisno od njihove uloge u organizaciji.

Na ideji svjesnog poretka nastala je i socijalistička ideja, a u ekonomiji ideja svjesnog poretka je osnov za državni plan odnosno državni protekcionizam – »država blagostanja«. Ideja svjesnog poretka je i dalje jaka i dolazi do izražaja i u procesu tranzicije, gdje se želi unaprijed znati što će se desiti, odnosno pokušava se unaprijed definisati cilj i napraviti konstrukcije kako da se on postigne (To je tzv. sociološka transformacija socijalizma).

U krajnjoj ocjeni svjesnog poretka treba imati u vidu da je nešto moguće predvidjeti samo ukoliko se ono stalno ponavlja, odnosno »da isto proizvodi isto«. Ukoliko je tako, postavlja se pitanje šta je sa vremenskom dimenzijom? Što je vrijeme? Da li je vrijeme sastavni dio suštine svakog sistema? Da li je neki događaj, koji ima vremensku dimenziju (desio se u određenom trenutku) ponovljiv na istovjetan način? Ukoliko nije, kako onda može biti predvidljiv? Ako je sve predvidljivo, vrijeme ne postoji. Ukoliko je sve moguće unaprijed saznati, i ukoliko, kako ističe Lajbnic, »stvari i bića ostvaruju samo jedan već dat program«, što je sa elementom nepredvidljivosti? »Ali ako nema nepredviđenog, nema invencija ni stvaranja, vrijeme opet postaje suvišno«. ⁸ Odgovori na ova pitanja su i odgovori na pitanja da li je socijalizam moguć, odnosno da li je socijalizam bio greška? No, to su pitanja o kojima u ovom radu ne raspravljamo. ⁹

5. Spontani poredak

Ljudski um nije sveznajući. On je ograničen, iako nauka stalno proširuje njegove granice. Otuda i ograničenja principa racionalnosti. Kako i ističe ostrvska škola (Hjum, Smit, Ferguson) čovjek je ograničen, bilo u svom znanju tako i motivima i sopstvenoj moći. Njime vlada strah i instinkt koliko i racio. Adam Smit ističe da je ljudsko biće po prirodi više lijeno, neodgovorno, sebično nego što je sklono umnom djelovanju i altruizmu. Čovjek je lakom, po pravilu se ponaša u skladu sa svojim trenutnim interesima i željama, a manje prema dugoročnim ciljevima, posebno ako su ti ciljevi na horizontu (komunizam). Ako je tako, postavlja se pitanje da li se ljudske jedinke mogu ponašati racionalno? Ako da, da li je ta racionalnost proizvod straha od nekog autoriteta, vođe koji

⁸ Bergson, isto, str.60

⁹ "Iako napadam socijalističke pretpostavke racionalnosti moji argumenti nijesu ni u kom slučaju protiv ispravnog korišćenja racionalnosti. Pod "ispravnim korišćenjem racionalnosti" podrazumijevam racionalnost koja priznaje svoja ograničenja i koja se, i sama poučena racionalnošću, suočava sa implikacijama zagonetnog realiteta, koji su otkrili ekonomisti i bilozi, da poredak stvoren bez ikakvog plana može da bude daleko bolji od planova koje ljudi svjesno zamišljaju. Kako bih mogao da napadam razum u knjizi u kojoj dokazujem da je socijalizam faktički, a i logično neodrživ" (F. Hajek: Da li je socijalizam bio greška, u knjizi M. Damjanović i S. Đorđević: Izazovi modernoj upravi i upravljanju, Beograd, 1995, str 59)

svakom »propisuje« kako da se ponaša (svjesna koordinacija)? Ili je racionalnost rezultat određenih pravila i institucija, koji nastaju kao rezultat kontinuiranog odnosa i komunikacije među ljudima? Pokazuje se da i tako nesavršene individue uspijevaju da u dugom vremenskom protoku spontano stvore neke ustanove, pravila, koja su osnov ponašanja ljudi. »Društvene ustanove su umnije od bilo kog pojedinca, jer uspijevaju da na najmanje represivan način natjeraju jedinke ne samo da racionalno postupaju već i da njihova djela donesu opštu korist«. ¹⁰

Prem tome, komunikacija među ljudima nije samo rezultat ljudskog uma, već se velikim dijelom oslanja »na tradiciju, običaje i ustanove« (Hjum). Upravo ovi društveni okviri bolje i efikasnije usmjeravaju individue nego bilo koji um. Hajek ističe da mnoge od društvenih ustanova, koje predstavljaju neophodan uslov za sprovođenje naših svjesnih ciljeva, zapravo su rezultat običaja, navika ili prakse, koje nisu ni bile izmišljene sa tim svrhama, niti posmatrane na taj način. Mi živimo u društvu u kome se uspješno orjentišemo i u kome naša delanja imaju dobre izgleda da se ostvare, ne samo zato što su naši bližnji rukovođeni ciljevima koji su im znani, ili zato što znaju veze između sredstava i ciljeva, već zato što svoja ponašanja podređuju pravilima, čiju svrhu ili porijeklo mi često ne znamo i čije egzistencije često nijesmo svjesni«. ¹¹

Kako su nastala pravila i ustanove? Da li ih je neko izmislio, stvorio? Da li je neko stvorio (unaprijed, po planu) novac, tržište, pravo, slobodu, moral? Prema shvatanju ostrvske škole ekonomije koju nastavlja austrijska škola (Hajek, Menger, Mizes, Poper) civilizacija počiva na pravilima i ustanovama koje nijesu rezultat ničijeg plana, već spontanog procesa unutar kojih su se one postepeno, evolutivno oblikovale. »Čovjek je postao ono što jeste ne shvatajući kako« (Viko). Snalaženje u novim situacijama jeste znanje, kaže Hajek. Da li se čovjek ponaša samo shodno svjesnom artikulisanom znanju, ili je njegovo ponašanje istovremeno i izraz prećutnog znanja (tradicija, običaji, moral)? Učenje ponašanja, ističe Hajek prije je uzrok nego posledica saznanja i razuma. Čovjek se ne rađa razuman, racionalan, znaven i dobar, nego ga treba naučiti da bude takav. »Naš intelekt je stvorio naš moral; ljudske interakcije kojima upravlja naš moral omogućuju razvoj razuma i onih sposobnosti koje idu uz to. Čovjek je postao inteligentan zato što je postojala tradicija – ono što se nalazi između instinkta i razuma – iz koje je učio. Tradicija ne proističe iz sposobnosti da se racionalno tumače opažene činjenice, nego iz navike na reagovanje. Ona je prije svega, naučila čovjeka što treba da čini a što da ne čini pod izvjesnim uslovima, a ne što mora očekivati da ispuni«. ¹² Iz ovog stava proizilazi da je instinkt stariji od običaja i tradicije, kao što su običaji i tradicija stariji od razuma; običaji i tradicija su između instinkta i razuma, i oni nisu rezultat nečeg nesvjesnog, ili intuicije niti racionalnog razumijevanja. Oni su, prije svega rezultat kulturne evolucije, a ne nekog projekta razuma. »U svom ponašanju se rukovodimo naučenim, ali često ne znamo zašto nešto činimo. Naučena moralna pravila, običaji, postepeno istiskuju urođene reakcije, ne zato što su ljudi razumom priznali da su bolji, nego zato što su omogućili razvoj proširenog poretka koji prevazilazi vizije bilo kojeg pojedinca, u kojem je efikasnija saradnja omogućila njenim članovima da, mada nesvjesno podržavaju više

¹⁰ D. Laki}evi}, isto, str.14

¹¹ Prema: D. Laki}evi}, str.12

¹² Prema: M. Damjanovi}: Isto, str.64

ljudi i istiskuju druge grupe«. ¹³ Hajek za poredak koji nastaje spontano koristi starogrčki izraz kosmos a za poredak koji je rezultat plana, promišljenost – taksis.

Spontani poredak (kosmos) je samonastajući poredak. On nastaje od sile, snage koja se nalazi u njemu (ne izvan njega). Ovaj poredak je dinamičan, stalno se mijenja. Ima i snagu samoregulacije: elementi unutar ovog poretka stalno se jedan drugom prilagođavaju a da ih na to ne prilagođava neki »spoljni upravljač«. Spontani poredak onemogućava postojanje determinizma. On je rezultat »stvaralačke evolucije« (Bergson). Samoniklost, spontanost života i odnosa među individuama ogleda se u neprekidnom stvaranju novih organskih oblika, novih pravila i ustanova. »Potreba za stvaranjem« (Maslou) odnosno »zakon situacije« (Naisbit) to je osnov prilagođavanja odnosno evolucije živih bića i društvenih ustanova – njihovog spontanog razvoja. Riječju, spontani poredak ima svoj unutrašnji »životni elan« (Bergson). To je »učenje i razvoj na greškama« (Poper).

Proces prilagođavanja pojedinaca (pojedinačnih elemenata) novonastalim okolnostima kao »vidljiv« i poznat rezultat ima nastanak i razvoj pravila. Međutim, mi nijesmo u mogućnosti da procijenimo subjektivno znanje svakog pojedinca. To je uvijek nepoznato i izvor je mnogih slučajnih događanja.

No, pravila u spontanom poretku univerzalno važe za sve njegove članove. Ova pravila su opšta, apstraktna (neadresirana na pojedinca ili grupu). Što je poredak razvijeniji pravila su opštija. Spontani poredak počiva na sledeć im principima:

1. To je složen poredak i prevazilazi granice ljudskog intelekta i razuma, odnosno ovakvi poreci sadrže više činjenica i informacija nego što bilo koji ljudski um može zahvatiti i kontrolisati.
2. Spontani poreci su apstraktni poreci, to nije konkretan, opazljiv, vidljiv poredak. Njega je moguće obuhvatiti samo visokim nivoom apstraktnog mišljenja.
3. Spontani poredak ne teži nekom unaprijed postavljenom cilju. On nema neku unutrašnju svrsishodnost. No, iako nema zajedničkog, sintetičkog cilja, on uspijeva da uskladi različite pojedinačne ciljeve i htenja. To se postiže tako da se preko pravila jedinke navode (primoravaju) da neprestano koriguju svoje namjere, da se prilagođavaju novim situacijama. Stoga spontani poredak može opstati samo ukoliko se poštuju pravila, bez obzira da li to jedinka radi svjesno ili ne. Nevidljiva mreža pravila presidno utiče na život i opstanak ljudi. To je i razlog da Hajek kaže da ljudska vrsta ima posebno svojstvo: sposobnost postupanja na osnovu pravila.

6. Mogućnost i granice koegzistencije svjesne koordinacije i spontanog poretka tržišta

¹³ Isto, str. 65-66.

U razvijenom društvu istovremeno egzistiraju oba poretka: svjesni i spontani. Znači, oni se ne isključuju. Zapravo, oni se dopunjuju i prožimaju. Između njih po pravilu ne postoji konfliktnost sem kada se suštinske karakteristike jednog poretka »prenesu«, »primjene« na područje koje odgovara suštini drugog poretka.

Svjesna koordinacija je moguća na nivou mnoštva organizacija: fabrika, administracija, bolnica, vojska, policija. Po pravilu na ovim nivoima organizacije postoje jednostavni ciljevi. Npr. proizvodnja mašina. Konstruktor raspolaže sa malim brojem promjenljivih veličina, koje može unaprijed da sagleda i obuhvati planom. On može imati punu kontrolu nad procesom proizvodnje ove mašine, jer nema ničeg nepoznatog, nepredviđenog, slučajnog. Nešto je slična situacija, mada većeg stepena složenosti, kada vojska treba da zauzme određenu teritoriju ili objekat. Međutim, kod spontanog poretka, koji nema sintetičku svrhu (cilj), već mnoštvo pojedinačnih ciljeva, spontane snage se ne mogu zamijeniti svjesnim regulisanjem. U spontanom poretku se može svjesno uticati na neke elemente, ali će ukupan rezultat zavistiti od mnoštva drugih, nama nepoznatih okolnosti, koje se unaprijed ne mogu predvidjeti, niti se, stoga, na njih može unaprijed svjesno uticati. Nivo kontrole je u spontanom poretku zanemarljiv u odnosu na slučaj kontrole u organizaciji.

Kao što je većini očigledno da kada bi principe spontanog poretka unijeli u model organizacije cilj ne bi mogao biti efikasno postignut (pojačao bi se stepen anarhičnosti unutar organizacije). Isto tako dolazimo do neprirodne situacije kada se desi uplitanje svjesnog u područje spontanog poretka. Tada se guši samobitnost poretka, njegova snaga samoregulacije. Težnja da se svjesno ovlada spontanim procesima dovodi do razaranja spontanog poretka, odnosno poredak (sistem) ulazi u stanje haosa.

Odnos između svjesnog i spontanog poretka zavisi i od karaktera društva.

Slijedeći Poperovu logiku otvorenog i zatvorenog društva, Hajek govori o velikom društvu i konkretnoj zajednici. Njegova je teza da moderno, otvoreno društvo može opstati samo ukoliko svaka jedinka ima slobodu da realizuje vlastite ciljeve i namjere. Odnosno, nepostojanje zajedničkog, vrhovnog cilja je uslov individualne slobode.

Kako zajednički cilj, opšti interes tj. svjesna koordinacija sputava pojedinca i koč društveni prosperitet?

Zatvorena grupa (pleme, feud, država) ima zajednički cilj koji važi za sve jedinice (skupljanje hrane, odbrana od neprijatelja i sl.). Svaki pojedinac je dužan da doprinosi postizanju tog zajedničkog cilja (ovdje jedinka ima dužnost a ne pravo). Na to ga obavezuju norme kolektivnog morala kao i konsenzus koji je u potpunosti postignut između članova grupe. Alternativa zajedničkom cilju nije dopuštena. »Opšti interes« je iznad svakog individualnog cilja i htenja. U takvom društvu velik je osjećaj pripadnosti kolektivu i naglašen je princip egalitarizma, a vlada i odnos komandi i poslušnosti, dok konkurencija među jednakima nije od odlučujućeg značaja za uspjeh pojedinca i njegovo materijalno stanje. Poslušnost je bazični preduzetnički čin. Znači, opšti, zajednički cilj

uslovljava da se grupa, društvo ustroji kao organizacija npr. fabrika, tj. kao svjesni poredak, čija je osnovna posledica ograničene individualne slobode i otežani razvoj.

Dalji razvoj je tražio otvaranje (plemena, feuda, države). U osnovi otvaranja je smanjenje lične zavisnosti, mogućnost da pojedinac može legitimno da se ponaša shodno svojim vlastitim ciljevima te da slobodno komunicira i sa jedinkama izvan svoje grupe – iz šireg okruženja. Na taj način gubi se personalnost u odnosima (članovi zajednice se međusobno poznaju ili su u nekim vezama), odnosno nastaje apstraktni poredak. U takvom poretku počinje da se oblikuje kvalitativno različit poredak socijalnih veza. Kulturna evolucija dovodi do novih moralnih normi, koje se proširuju sa grupe na šire grupe i zajednice. Ovom rastakanju kolektivnog morala najviše je doprinio razvoj trgovine i gradova.

Nastankom otvorenog društva nestaje zajednički vilj, »opšti interes«. On se rastače na mnoštvo individualnih ciljeva, s tim da se ovi individualni ciljevi ne isključuju, već naprotiv, usklađuju. Razmjena dobara postaje vezivno tkivo spajanja ljudi (a ne zajednički cilj). Isto tako, razmjena se vrši na dobrovoljnoj osnovi, za razliku od svjesnog poretka gdje postoji mehanizam prisile. Prema tome, slobodna razmjena dobara između jedinki potiskuje instinkte imanentne plemenitoj lojalnosti i uspostavljanje opštih, apstraktnih normi koje važe za sve jedinke koje učestvuju u ovom procesu, bilo gdje da se on odvija. »Mogućnost da ljudi koji žive zajedno miroljubivo egzistiraju i imaju uzajamnu korist, a da pri tom ne moraju da se usaglase oko zajedničkih konkretnih ciljeva, i da su pri tom povezani samo apstraktnim pravilima ponašanja, bilo je najveće otkriće do kojeg su oni ikada došli«. ¹⁴

Proizilazi da je otvorenom društvu imanentan spontani poredak. Odnosno, u otvorenom društvu nije potrebna saglasnost o nekom zajedničkom i konkretnom cilju, dovoljna je saglasnost o pravilima – univerzalno dopuštenim sredstvima. U takvom društvu »opšte dobro« je zapravo postojanje mogućnosti da se positovjetite sa zajedničkim ciljem. Postojanje opšteg, zajedničkog cilja nužno implicira povredu individualnih sloboda. Ali, razvoj otvorenog društva, spontanog poretka traži saglasnost o pravilima, dopuštenim sredstvima, dok ciljevi ostaju individualni. Tržišna pravila ustanovljuju opšte uslove u kojima jedinka može nešto steći ili izgubiti. Tržišna pravila su apsolutno neutralna u odnosu na pojedinačne učesnike u procesu konkurencije i ona nikog svjesno ne favorizuju.

7. Svojina, poredak, sloboda

Slobodna razmjena dobara nastala je tek onda kada su učesnici u toj razmjeni počeli da poštuju svojinu drugog. Odnosno, spontani poredak za pretpostavku ima i decentralizovano, privatno vlasništvo. Na to ukazuje i istorija naše civilizacije. Ona nastaje u okruženju Mediterana. Odgovor na pitanje zašto baš u Mediteranu najčešće se vezuje za činjenicu da je to bila prva oblast u kojoj je čovjeku priznato pravo da raspolaže privatnim područjem, te je na taj način trgovcima stvorena mogućnost da razvijaju mrežu trgovačkih odnosa sa okruženjem – drugim zajednicama i grupama. »Grčko – rimski

¹⁴ Ovaj oblik razmjene Hajek naziva katalaksija – razmjenivati proizvode

svijet je bio u suštini i prije svega svijet privatnog vlasništva od po nekoliko jutara ili vlasništva rimskih senatora i imperatora nad ogromnim imanjima, svijet privatne trgovine i proizvodnje.«¹⁵

Spontani poredak koji je mogao da bude u funkciji mnoštva pojedinačnih ciljeva mogao se stvoriti samo na osnovama privatne svojine. Tako svojina pojedinca predstavlja srž morala svake civilizacije. »Niko nema prava da napada privatnu svojinu i da kaže da poštuje civilizaciju. Istorija te dvije stvari je neodvojiva« (Henri Mejn). Stari Grci su bili prvi koji su došli do saznanja da je privatna svojina neodvojiva od individualne slobode.

Još su ustavotvorci starog Krita kazali da je sloboda najveće dobro jedne države i da samo zbog toga imovina treba da pripada »onome ko je stekne, dok u uslovima ropstva sve pripada vlastodršcima«.

Istina, u samoj Grčkoj bilo je i drugačijih pogleda na svojunu. Spartanci kao ratnički narod nijesu priznavali ličnu svojinu i nijesu psrečavali krađu. U djelima Platona i Aristitela takođe se teži povratku na spartansku tradiciju, a to je vjera u sveznajuću vlast.

Rimljani, koji su se javljali kao zaštitnici država – trgovaca (npr. Korint, Kartagina), su prvi razvili privatno svojinsko pravo. Privatno pravo kao i najveći prosperitet Rima postignuti su za vrijeme Senata u kojem su članovi imali trgovačke interese. Do usporavanja rasta i konačnog pada Rimskog carstva dolazi kada administracija počinje a zamjenjuje slobodnu inicijativu. Kako i navodi Hajek, izgleda da se još nije razvila nijedna civilizacija bez vlade koja je svojim glavnim ciljevima smatrala zaštitu privatne svojine. Taj evolutivni rast su zaustavljale »jake« vlade, koje na kraju »pokazuju tendenciju da svoju snagu zloupotrijebe i da ukinu slobode koje su ranije štatile da bi sprovele svoje, kako ih zamišljaju, mudrije ideje i da ne dozvole društvenim institucijama da se razvoju haotično.«¹⁶

Na to ukazuje i primjer Egipta. Ova civilizacija doživljava prosperitet u periodu kada je svojim bila »pojedinačna, privatna i nepredvidiva i zavisila isključivo od volje vlasnika«. Sa propadanjem privatne svojine i nastankom državnog socijalizma u Egiptu, dolazi do stagnantnog i statičkog karaktera egipatske civilizacije.

Ponovno oživljavanje evropske civilizacije dešava se upravo kroz rehabilitaciju privatne svojine. Moderni industrijalizam se nije razvio u državama u kojima je bila jaka vlast, već, prije svega u gradovima italijanske renesanse, liberalnoj Engleskoj. Zaštita privatne svojine (a ne upravljanje svojinom od strane države) bila je osnova razvoja tržišne razmjene koja se razvija u Hajekom prošireni poredak.

Na ovoj tezi posebno insistira Hjum i Lok, za koje je »isvajanje privatne svojine obeležilo početak civilizacije«, dok su pravila koja je određivala svojina činila suštinu morala, »jer gdje nema imovine nema ni pravde«. Adam Smit ističe da prirodno pravo čovjeka na vlasništvo implicira i mogućnost da se mogu otuđiti plodovi svoga rada i

¹⁵ Prema D. Lakićeviću: Isto, str. 94

¹⁶ Hajek: Da li je socijalizam bio grešk, u knjizi Mijat Damjanović, isto, str. 73

razmijeniti za plodove rada drugih«¹⁷ dok Adam Ferguson varvatina definiše kao čovjeka koji još uvijek nije znao za imovinu te otuda i njegova teza da je »sasvim očigledno da je svojina stvar napretka«. Vijek kasnije Dirkem ističe da je privatno vlasništvo sveta stvar... to je neporecivi moralni aksiom, jer pojedinačno vlasništvo je materijalni uslov kulta pojedinca«.¹⁸

Institucije svojine koje danas postoje nijesu savršene. Kulturna evolucija treba da se i dalje dešava da bi institucija privatne svojine bila korisna onoliko koliko to može da bude. Stoga je njen dalji razvoj neophodnost, što potvrđuje i razvoj poznate »škole o svojinskim pravima«.¹⁹

No, isticanja značaja svojine, postoje i suprotna mišljenja. Počeci mišljenja da svojina nije važna su bili u drevnoj Sparti. Nastavilo se u učenju Platona i Aristotela, koji više vjeruju u snagu uma. Rene Dekart razvija učenje da čisti razum može neposredno da služi čovjekovim željama i da može da izgradi nov svijet, novi moral, novo pravo. Iako je Karl Poper dokazao nenaučnost ove teorije, ona još uvijek dominira u načinu razmišljanja većine naučnika. Spontani poredak osporava i Žan-Žak Ruso. Čuvena je njegova rečenica »čovjek je bio rođen slobodan, a da je svuda u lancima«. On u »opštoj volji« vidi sintezu čitavog naroda u jednu individuu, odnosno u vraćanju u raj u kome će prirodni instinkti omogućiti da »ovladamo svijetom«.

Za Prudona, »svojina je krađa«, a na toj misli Marks gradi učenje o svojini kao izvoru nejednakosti, otuđenosti i eksploatacije. Socijalistički i komunistički pokret je takođe osporavao svojinu i tradicionalne vrijednosti, a ta osporavanja vode porijeklo i iz religije.

Sve je to doprinijelo da je proučavanje tradicionalnih institucija kao što je svojina »palo pod zabranu«. Naravno, to sasvim normalno izgleda nekom konstruktivisti, jer on je, kako ističe Hajek zarobljenik »društvenog inženjstva«, ideje da ljudi mogu svjesno da izaberu put kojim će ići, njemu stoga nije važno da sazna kako je dospio u sadašnju situaciju.

Ovakav stav uzrokuje blagonaklonost ljudi prema centralnom privrednom planiranju i kontroli, odnosno prema svjesnoj koordinaciji i kolektivnoj svojini koja mu je saglasna.²⁰

¹⁷ Adam Smit: Bogatstvo naroda, "Vuk Karadžić", Beograd, 1972.

¹⁸ E. Dirkem: O podjeli društvenog rada, prosvjeta, Beograd, 1973., str. 202

¹⁹ Stiv Pejovich: The Economics of property rights, 1990.; Ljubomir Madžar: Svojina i reforma, IEN, Beograd, 1995.

²⁰ Spontanom poretku odgovara privatna svojina, koja je nastala kao rezultat evolutivne transformacije kolektivne svojine. Kod privatne svojine nosilac proizvodnje je pojedinac, ciljna funkcija proizvodnje profit, proizvodi imaju karakter robe i realizuju se na tržištu, svi učesnici na tržištu izloženi su konkurenciji, privreda je otvorena, dolazi do individualizacije društva, međutim, veze između individual nisu pokidane, već se uspostavljaju preko tržišta, razmjenom rada.

Svjesna koordinacija počiva na kolektivnoj svojini. Cilj proizvodnje je zadovoljenje potreba članova kolektiviteta: obim i struktura proizvodnje su unaprijed određeni; plan je osnovni mehanizam regulacije privrednih aktivnosti; međuzavisnost članova grupe je jaka; ova društva su zatvorena, autarhična; to su zatvorene ekonomije. Postoji opšti cilj zajednice, a njegov tumač je pojedinac na vrhu političke piramide (vođa). Uloga kolektiva je presudna, pojedinci nisu važni.

Prema tome, gledano istorijski postoje dva pravca u shvatanju značaja i odnosa spontanog poretka i svjesne koordinacije. Po jednom, liberalnom, svojina je jedna od bazičnih institucija, a spontani poredak, koji je moguć samo na privatnoj svojini, omogućava individualne slobode i društveni prosperitet. To je osnova evolucionističkog pristupa. Međutim, konstruktivisti poriču značaj privatne svojine, ističu značaj razuma ili opšte volje. Na ovom pristupu nastao je socijalizam kao sistem. Da li je propast socijalizma dovoljan argument da se napusti konstruktivizam i podstiče evolucionizam?

8. Tranzicija – preobražaj od svjesne koordinacije ka spontanom poretku

Riječ tranzicija (preobražaj) se odomaćila u svakodnevnom govoru. Međutim, njeno shvatanje nije uvijek isto. Dominira mehanicistički pristup: prelaz iz sadašnjeg kriznog stanja u drugo, blagostanje. Sam pojam »prelaz« asocira na fizičku stranu procesa, na fizički razmještaj (»preći preko mosta«, »preći preko livade«, »novi razmještaj istih djelova«). Ovaj izraz je više konkretan, stoga i opazajan, pogotovu mentalnom sklopu koji ima snažan uticaj premisa agrarnog obrasca. Ovakvo shvatanje ima uticaja i na tip akcije koji treba preduzeti. Zapravo, rešenja za krizu postoje. Dovoljno je da odlučimo koja ćemo od tih rešenja izabrati. Problem se svodi na odluku što izabrati, a ne na to što uraditi. Dalje, problem se redukuje na neku od njegovih sastavnica. Npr. dovoljna je imjena jednog zakona; dovoljno je da se skinu sankcije; dovoljno je dobiti međunarodne kredite; i sl. Prema tome riječ »prelaz« naglašava dominaciju svjesne koordinacije (da bi u nešto prešli morate imati jasnu sliku novog stanja – cilja). Isto tako, ono otkriva i »zaljubljenost« u princip linearosti i determinizma.²¹

Tranzicija, po mom shvatanju je period u razvoju kada se trebaju pokrenuti procesi sveobuhvatne promjene ekonomske, političke i kulturne strukture društva, otvaranje procesa promjena načina razmišljanja i ponašanja pojedinaca, grupa i na nivou države; preobražaj sadašnjeg društva ka društvu sa više ekonomskih i političkih sloboda, i civilizacijskih institucija.

Tranzicija nije svjestan, ciljni izbor bilo koje društvene grupe. Ona je proizvod nužde, koju na nivou pseudokonkretnosti izaziva, prije svega, ekonomska kriza. To je spontana reakcija ogromne mase stanovništva na egzistencijalne probleme i koncentrisanu moć vladajuće grupe. Iako tranzicija nije svjesni izbor, ona je rezultat funkcionisanja svjesnog poretka, odnosno svjesne koordinacije razvoja na kojoj počiva socijalizam. To se, na nivou praktičnih akcija, često previđa, pa se ponovo pokušava da se revitalizacijom svjesne koordinacije riješe problemi koji su upravo rezultat svjesne koordinacije. Razumije se, moguća je i ova varijanta.²² Njen izbor, međutim, ne može pokrenuti

²¹ Izraz prelaz je po mom mišljenju istovjetan sa izrazom transformacija, koji naglašava opreznost, postepenost, svjesno regulisanje procesa, strah od greške (ali ne u Popperovom smislu – učenje na greškama) već od greške koja dovodi do gubljenja pozicije u strukturi političke i ekonomske hijerarhije.

²² "Aktuelni raspad istočnoevropskih društvenih oblika ne mora, međutim, značiti da se ovdje istorija vraća svom nužnom dinamikom – kapitalističkom toku. Jednom ustanovljena, statička alternativa pokazuje dvostranost potencijal modernog društva, a dugoročni ishodi sukoba oblikujućih aktera odrediće koji će se od tih potencijala tranzicije aktuelizovati (Mladen Lazić: Sistem i slom, "Filip Višnjić", Beograd, 1994. str.54

ozbiljnije procese promjena postojećih struktura: ekonomskih, političkih i kulturnih. A bez toga, ova društva ostaju zaleđeni pakao, makar za ogromnu većinu stanovništva.

Sve se češće, sa pravom, čuju upozorenja zapadnih eksperata da, prilikom davanja savjeta istočnoevropskim zemljama, prethodno treba temeljno proučiti djela Mizesa, Mengera, Hajeka, Popera, Le Bona i drugih koji su na samom početku razvoja kolektivističke ideje dokazivali njenu ekonomsku i civilizacijsku inferiornost.²³ Proučavajući ovu teorijsku kritiku (koja je prethodila kasnijem razvoju događaja i nije opterećena »naknadnom pameću«), dolazi se do esencijalnih problema svjesnog poretka. Stoga bih ukratko podsjetio na osnovne tačke i poluge te kritike s namjerom da još više razotkrijem vjeru u konstruktivizam koja je danas prisutna na praktičnoj ravni. Prije toga Hajekovo upozorenje »Prvi (konstruktivizam) nam daje osjećaj neograničene moći u realizaciji naših želja, dok nas drugi (evolucionizam, spontanost) vodi ka uvidu da postoji ograničenje onoga što možemo svjesno ostvariti i na prihvatanju toga da su neke od naših sadašnjih nada iluzije.²⁴

Kritikom istoricizma, K. Popper odbacuje nužnost postojanja svjesnog reda, odnosno komunizma.²⁵ Istorijska nužnost socijalizma rezultat je naučnog otkrića istorijskog zakona razvoja društva. Ako su zakoni razvoja otkriveni, onda za one koji u to vjeruju je obezbijedena izvjesnost o krajnjem ishodu istorije. Samo otkriće istorijskih zakona je plod ljudskog znanja. Međutim, kako navodi Popper, mi nijesmo u stanju da predvidjamo budući rast naučnih znanja. Ukoliko ne možemo predvidjeti buduća ljudska znanja, tada sa sigurnošću ne možemo predvidjeti zakone društvenog razvoja. Umjesto izvjesnosti, imamo neizvjesnost, jer »ljudski duh nikada nije u stanju da predvidi vlastiti napredak« (Popper).

Međutim, na mišljenju da je budućnost već sagledana, poznata, nastaje poredak svjesne koordinacije, odnosno, čovjek je na nivou saznanja, kako ističe Marks, »da svjesno postupa sa svim stihijnim pretpostavkama«. Privreda se, stoga može organizovati na principu svjesne koordinacije bez spontanog poretka u čijoj osnovi je tržište. Socijalistička privreda je tada zamišljena kao ratna privreda (kakva je inače već funkcionisala u Njemačkoj), bez tržišta, sa centralnim planiranjem, komandom kao osnovnim mehanizmom regulisanja privrednih aktivnosti, zadovoljavanjem potreba kao zajedničkim ciljem. Uvođenje socijalističke privrede je podrazumijevalo:

²³ "...Sva je sreća za razvoj civilizacije da je moć gomila počela rasti nakon izvršenih velikih pronalazaka u nauci i industriji" (Le Bon, Psihologija gomila, 1985; Zagreb, 1989)

²⁴ F. Hajek: Rules and Order, str.8

²⁵ Popper na sledeći način opisuje istoricizam:

"Dok običan čovjek prihvata okolnosti svog života i važnosti svog ličnog iskustva i sitnih borbi zdravo za gotovo, kaže se da sociology ili filozof sagledavaju stvari sa višeg aspekta. Oni vide individuu kao piona, kao prilično beznačajan instrument za opšti razvoj čovječanstva. Oni smatraju da stvarno značajni činioци na pozornici istorije jesu ili Velike nacije ili njihove Velike vođe, ili možda Velike klase i Velike ideje. Bilo kako bilo oni će pokušati da razumiju zakone istorijskog razvitka. Ako uspiju u tome, oni će, naravno, biti u stanju da predvide budući razvitak. Oni mogu, onda da stave politiku na čvrstu osnovu i daju nam praktičan savjet tako što će nam reći koje političke akcije čevjerovatno uspjeti a koje ne." (K. Popper: Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji), BIGZ, 1992, str.33

1. Ukidanje privatne svojine i formiranje državne svojine
2. Sveobuhvatan plan za postizanje različitih ciljeva (svjesna koordinacija).

Individua i njeni interesi nestaju, ona je utopljena u kolektiv i opšti cilj. Ekonomske kategorije: roba, profit, vrijednost takođe nestaju.

Kritičari ove ideje, Mizes i Hajek, prije svih, ističu suštinsku primjedbu: nemoguće je racionalno planirati u nerobnoj privredi. Hajek ističe da će kolektivna svojina i socijalističko planiranje ove zemlje dovesti do civilizacijskog regresa, do ropstva.²⁶ Princip svjesne koordinacije dovešće do zatvorenog i autoritarnog poretka, u kojem će uloga birokratije biti presudna. A kad se birokratija dohvati vlasti, teško je ispušta, što se danas i potvrđuje.

Da bi se moglo planirati potrebno je znati cijene. One su orjentir! Cijene su osnova racionalnog planiranja. Međutim, njih nema izvan tržišta. Samo tržište može da obezbijedi racionalnu kalkulaciju. Vrijednost nije objektivno svojstvo robe (zbir troškova) već je to rezultat slobodnog i subjektivnog izbora pojedinca (potrošača) između različitih alternativa. U uslovima socijalističke svjesne koordinacije to nije moguće obezbijediti. Da li je to moguće danas? Što znači stalna težnja da se cijene propisuju? Da li u uslovima kvazitržišta, kakvo je naše, može postojati cijena za racionalno planiranje odnosno ulaganje preduzetnika? Da li su u koliziji »zahtjevi« nosilaca ekonomske politike za ulaganjem kapitala u naša preduzeća, sa zadržavanjem tog stepena svjesne koordinacije razvoja?

Preko cijena, preduzetnik posredno saznaje o potrebama potrošača za njegovim proizvodima i uslugama. U planskoj privredi te informacije pruža plan. Ali, kako je moguće predvidjeti sve potrebe, njihov intenzitet i međuodnose? Planer, u najboljem slučaju ima tehničke podatke, tehničke normative ali ne i njihovu ekonomsku valorizaciju – cijene. Zbog toga je planiranje uvijek bilo manje ili više precizno nagađanje ili »tačan zbir pogrešnih podataka«.

Poredak svjesne koordinacije odnosno socijalistička privreda funkcioniše na direktivama, naredbama »od spolja«. Ekonomsku osnovu isto tako obezbjeđuje »od spolja« (krediti, zaduživanje, nacionalizacija, visoki porezi nesocijalističkom sektoru, raubovanje prirodnog bogatstva i dr.). To u potpunosti ograničava slobodu pojedinaca i preduzeća i isključuje mogućnost prilagođavanja i samoregulacije. Oni nemaju slobodu koju imaju i pojedinci u kapitalističkoj privredi. Stalna promjena zakona, donošenje uredbi, uvođenje cenzusa, kontigenata i sl. su reakcije države na realne probleme. To unosi nesigurnost, a utiče i na sistem vrijednosti vođenja i ponašanja preduzeća. Preduzeće, koje je formalno slobodno, stalno traži »zaštitu« države: inicira protekcionističke mjere, traži subvencije, veće cijene, razne kompenzacije. Armatura veza preduzeća i države postaje sve jača i čvršća, a time i šansa da se uradi biznis izvan državnog zagrljaja sve manja i manja.

²⁶ Opširnije: F. Hajek: *The road to serfdom*, 1944. i Hayeks "SERFDOM" REVISITED, The Intitut of Economics Affairs, London, 1984, kao i radovi na skupu društva "Mont pelerine Society", Kan, 1994.

Kao velika prednost svjesne koordinacije ističe se veća socijalna pravednost u odnosu na spontani poredak. Međutim, pod plaštom principa socijalne pravde odvija se posebna vrsta državnog intervencionizma – arbitrarna preraspodjela dohotka. Ona dovodi od još veće nepravde. U nastojanju da obezbijedi socijalnu sigurnost svima, nezavisno da li oni imaju šansu da zarade dohodak, država raznim mjerama kažnjava one koji su uspješni, od njih oduzima u korist onih koji su neefikasni. Ovakva preraspodjela je nestimulativna i ne motiviše preduzetnike.

U najkraćem, još su početkom ovog vijeka poznati mislioci ukazivali da sistemi na kolektivnoj svojini ne omogućavaju efikasno privređivanje. Praksa je pokazala da su u pravu. Međutim, socijalistička ideja je žilava. To pokazuje i naša stvarnost. I pored teorijskih elaboracija događaja u nas i ostalim zemljama Istočne Evrope, ističu se »neosporne« vrednosti socijalističkog društva, a koje se baziraju na društvenom vlasništvu, kao što su solidarnost, altruizam, demokratija, sigurnost zaposlenja, stanovanje, ishrana, obrazovanje, socijalna zaštita.

Međutim, rani kritičari su istakli da je socijalizam zatvoreno društvo, otuda i nužno statično, te nema mehanizme i institucije koje bi garantovale realizaciju navedenih vrijednosti. Hajek postavlja pitanje: da li kolektivno vlasništvo obezbjeđuje da svi pojedinci odlučuju o opštem cilju«. Plan podrazumijeva jednu utvđenu skalu ciljeva, koja ne mora biti svima poželjna. Dolazi do konflikta. Razrešenje konflikta vrši autoritet – odnosno uska grupa na vrhu piramide političke vlasti. Pojvno, ove odluke se donose u demokratskoj proceduri, u skupštinama kao mjestu opšte volje naroda. No, to je samo dekoracija. U suštini radi se o komandno-planskom ovladavanju društvenim procesima, koje se zasniva na posebnom tipu racionalnosti, koja se suštinski razlikuje od racionalnosti zasnovane na profitu.²⁷

Iz svega se može zaključiti da je tranzicija period koji zahtijeva mentalnu motivacionu i kulturnu rekonstrukciju društva. Radi se o najosjetljivijim i najosjetljivijim promjenama, koje treba izvršiti u specifičnom ambijentu, posebno u ambijentu specifično ljudskog materijala. Zapravo, složio bih se sa Lazićem da zaostala struktura privrede, otpisana oprema i mašine nijesu najveća teškoća. Najveća teškoća u tranziciji je »ljudski materijal, tj. sistem vrijednosti, norme, shvatanja i interesna struktura svakog pojedinca koji je izrađen u sistemu koji nema ozbiljnog spoja sa savremenim tržištem i demokratskim društvom«. ²⁸

Ključna prepreka otvaranju procesa koji bi vodili društvu zasnovanom na većem uvažavanju spontanosti, otvorenosti i samoregulacije, jeste činjenica da e postoji društvena grupa koja je interesno homogena da pokrene i podrži prelaz sa svjesne koordinacije na spontani poredak. Zapravo, slom socijalizma nije bio posledica razvoja

²⁷ “Tri navedene dimenzije: održavanje, strukturalne neophodnosti komandno-planskog upravljanja (tj. ukidanje pretpostavki za autonomiju ekonomskih i drugih društvenih subjekata); ugrađivanje mehanizma stalne kontrole stanovništva (na random mjestu ili i izvan njega); i legitimni princip totalizacije društvenih interesa koje zastupa “prosvježena” grupa – kontrolišu specifičnu racionalnost socijalističkog načina proizvodnje”, dr Mladen Lazić, isto, str.51)

²⁸ Dr Mladen Lazić: Delatni potencijal društvenih grupa, neobjavljen rad, Beograd, 1996.

spontanog poretka kao alternativnog već nemogućnosti sistema zasnovanog na svjesnoj koordinaciji da izdrži konkurenciju sa okruženjem, sistem nije srušila neka interesna profilisana grupa (kao npr. što je to buržoazija uradila u feudalizmu). Taj prazan prostor u nas popunila je, u osnovi stara nomenklatura, predstavnici ranije partije, koja, uz blage modifikacije, nastavlja svjesnu koordinaciju. Ona zaustavlja privatizaciju, društvenu svojinu pretvara u državnu, postavlja menadžerske ekipe u preduzećima koja nisu transformisana, a preko »svojih pripadnika« u upravnim odborima, vrši maksimalnu kontrolu privrede. Uz to, postepeno prenosi u svoje privatno vlasništvo dio društvenog kapitala. Ovaj vakum upravo najviše odgovara tom vladajućem sloju, i taj sloj još uvijek nema interesa da krene u brze i radikalne promjene. Potpuna kontrola otvaranja privrede i »svjesna« podjela najvažnijih poslova unutar ovog sloja, i očekivanje da će se tokovi međunarodnog kapitala (MMF, komercijalnih banaka) moći svjesno usmjeravati, čine motiv za usmjeravanje veoma slabim. Sadašnja pozicija ovom sloju daje sigurnost i saznanje budućnost. Proglašavajući svoje individualne i porodične ciljeve kao opšte, oni uspostavljaju svjesni poredak odnosno svjesnu koordinaciju razvoja. U odsustvu demokratskih institucija, bukvalnom shvatanju demokratije kao vladavine većine i uz socijalnu otuđenost i ravnodušnost najugroženijih slojeva stanovništva, svjesni poredak koji je ustanovljen može još dugo odoljevati prirodnim napadima spontanog poretka. Period tranzicije biće više vrijeme svjesnog prelaza istog sloja iz jednodimenzionalnog monopola (politika) u višedimenzionalni monopol (politika i ekonomija) iz stanja političkog monopola u stanje političkog i ekonomskog monopola nego što će se u tom periodu otvoriti procesi spontanog tržišnog poretka.

9. Umjesto zaključka: Brza privatizacija, spontani poredak i demokratske institucije

Da bi u privredi mogli inicirati promjene u skladu sa principom spontane koordinacije tržišta potrebno je da sam pojam privrede shvatimo na drugačiji način. Shodno Smitovom shvatanju privrede ona nije neka cjelina koja ima cilj, svrhu ili namjeru.²⁹ Privredu definiše struktura, skup pravila i institucija koja omogućavaju i ograničavaju izbor pojedinca. U okviru tog skupa pravila pojedinac je slobodan i samostalno ocjenjuje »bolje« ili »lošije« kombinacije. Sa praktičnog stanovišta ovaj poznati stav znači apsurdnost svih reformi koje se zasnivaju na argumentima opštih, društvenih i nacionalnih ciljeva. Isto tako, potpuno neprikladnim izgledaju tvrdnje kako privreda bolje i efikasnije funkcioniše ukoliko njome upravljaju politički činici i važni pojedinci (vođe) za koje se pretpostavlja da su sveznajući i dobronamjerni.

Princip spontane koordinacije tržišta je princip ekonomije. On se oslanja na slobodnog pojedinca i njegove interese. Veoma citiran pasus iz »Bogatstva naroda« jeste onaj koji kaže da dobijamo meso za večeru ne zato što nam je kasapin prijatelj, nego zato što on u tome vidi svoj interes. Osnov individualne svojine i spontanog poretka jeste privatna svojina. Stoga je privatizacija državne svojine temelj spontane koordinacije. Odnosno, privatna svojina gradi i oživljava mehanizam slobodne tržišne razmjene. Otuda

²⁹ Dr Miroslav Prokopijević: Sistem prirodne slobode – ogledi o misli Adama Smita (neobjavljen rad), Beograd, 1996.

privatizacija nije sama sebi cilj, odnosno »cilj po sebi«.³⁰ Zaista, privatizacija treba da stvori institucionalni ambijent, pravila i norme koje otvaraju procese koji preko spontane koordinacije vode ka stvaranju slobodnog društva. Stoga ona treba da je brza i da omogući na samom početku svojinsku demokratizaciju – da svi građani postanu vlasnici sadašnje kolektivne svojine. Preko tržišta kapitala će se potom spontano i evolutivno uspostavljati optimalna alokacija svojinskih prava. Svjesna koordinacija to može obezbijediti.

Princip spontanog poretka važi i za oblast prava. U osnovi to je vladavina apstraktnih principa. Odnosno, shodno liberalnom konceptu, potrebno je zaštititi individualnu slobodu, a da istovremeno to ograničenje ne narušava slobodu individue. Pri tome, odlučujuće je da li ograničenje individualnog djelanja potiče od lične ili nelične sile. Samo spontano (evolutivno) oblikovani zakoni predstavljaju uslov individualne slobode za razliku od zakona koji proizilaze iz težnje da se njima realizuje neki unaprijed postavljeni cilj.³¹ Prosto pozivanje na vladavinu prava ne zadovoljava zahtjeve slobodnog društva, jer pravo može, i najčešće jeste, proizvod nekog političkog autoriteta, koji se realizuje kroz različite mehanizme, od kojih je jedan odlučivanje većine, na što posebno ukazuje naša praksa. Spontani poredak zahtijeva, stoga, i drugačije shvatanje pojma demokratije. Da li se demokratija može shvatiti kao vladavina većine? Dok postoji ovakvo shvatanje demokratije, možemo uvijek očekivati politički motivisana miješanja u slobodu ljudi da dobrovoljno ulaze u tržišne razmjene. Kao što ističe Dž. Bjukanen, sve dok se ne postave ustavna ograničenja na ovlašćenje zakonodavne većine da interveniše u radu ekonomije, neće moći da se spriječi stalna potreba za ekonomskom »reformom«, definisanom kao ukidanje ranijih intervencija.

Stalno ponavljanje istih ili sličnih grešaka kao i činjenica da svaka sledeća reforma najčešće samo pogoršava stanje, proizilazi iz dominacije svjesne koordinacije. Učenje na greškama, to je suština spontanog poretka i tajna razvoja.

³⁰ Ovaj stav je prvi i do sad jedini u našoj nauci zastupao prof. Lj. Madžar

³¹ Opširnije: F. Hajek: *Law, Legislation and Liberty*, I, II, III Rautledge – Kegan Paul, London, 1973., 1976., 1979.